

JOAN KELLY-GADOL

A nemek társadalmi viszonyai

A nők történelmének módszertani jelentősége*

A nők történetírásának kettős célja van: egyrészt, hogy visszahelyezze a nőket a történelembe, másrészt pedig, hogy visszaadja a történelmet a nőknek. Az elmúlt néhány évben figyelemre méltó mértékben került ez a kérdés a kutatás előterébe, és számos konferenciát illetve szemináriumot tartottak a nők tevékenységeiről, helyzetéről, nézeteiről, akárcsak ezek megítéléséről. A nőkkel kapcsolatos témák kutatásának interdiszciplináris jellege tovább gazdagította ezt a fontos történelmi munkát. Van azonban a nők történelmének egy másik figyelemre méltó aspektusa is, mégpedig elméleti jelentősége, az általában vett történelmi kutatásnak szóló tanulságai.¹ Miközben azt tűzte ki célul, hogy a nőket a történelmi tudás tárházába bevezesse, a nők történelme új élettellel töltötte meg az elméletet is. Azzal rázta meg a történelmi kutatás koncepcionális alapjait, hogy problematikussá tette a történelmi gondolkodás három alapvető tényezőjét: 1. a periodizációt, 2. a társadalomelemzés kategóriáit, és 3. a társadalmi változás elméleteit.

Miután mindhárom kérdés forrásban van, annyit tehetek, hogy megmutatom, hogyan lehet ezeket a legígéretesebb módon megfogalmazni. Ezzel azonban arra is rá kívánok mutatni, hogy hogyan fejezi ki e problémák felvetése a feminista tudat egyik alapvető meggyőződését, azt, hogy a nemek viszonya társadalmi, nem pedig természetből eredő viszony. Ez az a gondolat, amely mindhárom esetben felborítja a hagyományos gondolkodást.

A periodizáció

Ha azért vizsgáljuk a történelmet, hogy megértsük a nők helyzetét, akkor természetesen már eleve feltételeztük, hogy a nők helyzete történelmi kérdés. A történelem azonban, ahogyan először találkozunk vele, nem látszik igazolni ezt a feltevésünket. A történelem során szinte mindig jellemző volt, hogy a nők kizárattak a háborúkból, vagyonokból, törvényhozásból, a művészetek és tudományok műveléséből. Márpedig a férfiak, történészként, pontosan ezeket a tevékenységeket tartják a civilizáció alkotóelemeinek: ezért van diplomáciatörténet, gazdaságtörténet, jogtörténet, politika- és kultúrtörténet. A nők javarészt csak mint kivételek kerülhettek ezekbe, közülük is csak azok, akikről úgy tartották, ugyanolyan kegyetlenek voltak, vagy ugyanúgy írtak, vagy ugyanúgy gondolkodtak, mint a férfiak. A nők történetírása már a kezdetekkor felismerte, hogy amikor ezt a hiányt pótolni kívánja, a „kiegészítő történelem” nem bizonyul megfelelő eszközzel. Nem a kimagasló nők történetét kell megírunk, bár őket is az őket megillető helyre kell tennünk. De

---

*A cikk eredetileg a Signs: Journal of Women in Culture and Society vol. 1, no. 4-ben jelent meg, 1976-ban. A fordítás a Sandra Harding, szerk.: Feminism and Method (Bloomington: Indiana University Press, 1987.) című kötet (15–28. old.) alapján készült.

nem írhatjuk a történelem egy másik alfaját sem, a nők történelme nem kerülhet újabb tételként a diplomácia-, gazdaság- és egyéb történetek listájára, hiszen ezek mind befolyásolták azt. Ezért a nők történelme, mint az antropológia is, a nők státusát helyezte elsősorban kutatásai középpontjába. A „státus”-t itt tágabb értelmében használom, a nők helyzetének és hatalmának [power = milyen jogokkal bír és miben van döntési joga – ford.] leírására, vagyis annak meghatározására, hogy milyen szerepe és helye van a nőknek egy társadalomban a férfikkal összevetve.

Történelmi tekintetben ez azt jelenti, hogy a nagy társadalmi változásokat hozó korokat vagy mozgalmakat abból a szempontból vizsgáljuk, mennyire tették lehetővé a nők tehetségének kibontakozását vagy mennyire gátolták azt; a bennük testet öltött haladás mennyiben segítette elő a nők lehetőségeinek kiteljesedését a férfiaké mellett. Amikor ez bekövetkezik – amikor feltesszük, hogy a nők a legteljesebb értelemben részét képezik az emberiségnek – a vizsgált korszak vagy eseménysor teljesen eltérő jelleget ölt, új jelentést nyer, amely teljesen eltér az általánosan elfogadottól. Valóban, amit ez esetben tapasztalunk, az formailag egy igen szabályosan visszatérő jelenség: a nők státusának fokozatos értékvesztése pontosan az úgynevezett progresszív változások időszakaiban. Mivel azokat az új, drámai perspektívákat, amelyekből e kiindulópont-változás kibontakozik, már számos konferencián megvitatottuk, rövid leszek ezen a téren.² Hadd mutassak rá csupán arra, hogy amennyiben Fourier híres mondását alkalmazzuk – nevezetesen azt, hogy a nők emancipációja egy kor általános emancipációjának mutatója –, a haladónak nevezett történelmi jelenségek, mint például a klasszikus athéni civilizáció, a reneszánsz és a francia forradalom is megdőbbszentő újraértelmezésen mennek keresztül. A nők számára a „haladás” Athénban az ágyasság intézményét, a polgárok feleségei mozgásának a női lakosztályra való korlátozását jelentette. A reneszánszban a polgárasszonyok háztartáshoz kényszerítését és a minden osztályra kiterjedő boszorkányüldözések felerősödését. A francia forradalom pedig kifejezetten kirekesztette a nőket szabadságából, egyenlőségéből és „fraternité”-jéből. Hirtelen új kép tárul a szemünk elé, egy kettős kép – s mindkét szemünk mást lát.

A történetírás mostanáig csak az egyik képet festette meg. Függetlenül attól, hogy hogyan értékelte e korszakokat, a férfiak nézőpontjából értékelte ezeket. Különösen a liberális történetírás, amely mindhárom korszakot meghatározó lépésnek tekinti az individualista társadalmi és kulturális rend haladó létrehozásában, tartja fenn határozottan – bár a bizonyítékok átgondolása nélkül –, hogy a nők a férfikkal együtt részesei voltak e haladásnak. Például a reneszánsz-kutatásban majd minden történész megelégszik azzal, hogy oda helyezze a nőket, ahová Jacob Burckhardt helyezte őket 1890-ben: „a férfikkal egyenlő alapra”. Abban a korszakban, amely elvetette a társadalmi osztály hierarchiáját és a vallásos értékek hierarchiáját azzal, hogy visszahelyezte jogaiba a klasszikus világi kultúrát, állításuk szerint „fel sem merült a ‘női jogok’ vagy a nők emancipációjának a kérdése, minthogy ez egyszerűen magától értetődő volt.”³ Nos, igaz ugyan, hogy húsz-harminc nőalakot meg lehet említeni, akik megfeleltek a humanista kulturális elvárásoknak, amelyeket a reneszánsz magára kényszerített, ám rendkívül figye-

lemre méltó, hogy csupán húsz-harminc nevet említhetünk. Ha tovább vizsgáljuk ezt a kérdést, rá kell ébrednünk, hogy a nők számára nem volt „újjászületés” – legalábbis a reneszánsz alatt biztosan nem. Ellenkezőleg, a nők lehetőségeik és hatalmuk korlátozását tapasztalhatták. S ami szintén lényeges: ez a korlátozás pontosan azokból a haladó mozzanatokból fakad, amelyekkel ezt a kort azonosítjuk.⁴

A feminista historiográfia eredménye az, hogy megkérdőjelezte a történelmi korok ilyenfajta elfogadott értékelését. Felszabadított bennünket az alól a képzet alól, hogy a nők történelme megegyezik a férfiakéval, s hogy a történelem jeles fordulópontjai ugyanúgy hatottak az egyik nemre, mint a másikra. Néhány történész addig a véleményig is eljut, hogy mivel a nők különleges kapcsolatban vannak a reprodukcióval, a történelmet lehetne, a nők történelmét pedig szükségszerű lenne ebből a szempontból újraírni és azon fontos fordulópontok alapján korszakolni, amelyek befolyásolták a gyermekszülést, a szexualitást, a családszerkezetet, stb.⁵ Ilyen kiindulópontból tekinti Juliet Mitchell a modern fogamzásgátlást „világtörténelmi eseménynek” – bár érvelésének logikája, akárcsak az enyém, elutasítja az elsődlegesen a reprodukció változásain alapuló periodizációt. Az ilyen kritériumok azzal veszélyeztetnek, hogy leválasztják a pszichoszexuális fejlődést és a családmodelleket az általános társadalmi rend változásaitól, vagy pedig teljesen megfordítják az okozati sort. Ezért úgy látom, hogy ez potenciálisan elszigetelheti a nők történelmét mindattól, amit eddig a társadalmi változások fő áramának tekintettünk.

Szerintem abban, ahogyan a periodizáció a nők történetírásában működik, a legígéretesebb az, hogy összehasonlító jellegűvé válik. A nők történelmét a férfiakéhoz kapcsolja, ahogyan például Engels tette A család, a magántulajdon és az állam eredetében, azzal, hogy az általános társadalmi fejlődésben az egyik nem felemelkedésének és a másik nem alárendelésének intézményes okait látta. Ha így kezeljük a kérdést, a hagyományos periodizációs elvek továbbra is fennmaradhatnak – s ez annál is inkább érdekünk, mert ezek a társadalom fontos szerkezeti változásait jelzik. E változások értékelésekor azonban a nőkre gyakorolt hatásukat a férfiakra gyakorolttól eltérőnek kell tekintenünk. Az elmondottak alapján azt várhatjuk, hogy ezek a hatások nem csak különböznek, hanem éppen egymással ellentétesek is lehetnek. Ugyanakkor viszont azt is várhatjuk, hogy az ilyen ellentét társadalmilag magyarázható lesz. Ha a nők kirekesztetnek bizonyos korok gazdasági, politikai és kulturális fejlődéséből, ezzel a férfiakétól eltérő történelmi tapasztalataik lesznek. Ezért a nemek szétválása okainak azonosítása érdekében ezeket a „haladó fejlődési folyamatokat” kell megvizsgálunk.

A nem mint társadalmi kategória

Ebben a teljesebb és bonyolultabb periodizáció-szemléletben két meggyőződés nyilvánul meg: egyrészt az, hogy a nők különálló társadalmi csoportot alkotnak, másrészt pedig az, hogy e csoport láthatatlansága a hagyományos történetírásban nem a női természet következménye. Ezeknek a nyilvánvalóan feminista öntudatban gyökerező nézeteknek a hatása megha-

tároz egy hozzájuk kötődő, a történetírás elméleti alapjait érintő másik változást is, mivel a nemet a társadalmi gondolkodás kategóriájaként vezeti be.

A feminizmus magától értetődővé tette, hogy a pusztán tény, hogy valaki nőnek születik, sajátos társadalmi, s ennek révén történelmi tapasztalatot jelent. A „nő” jelentése történelmi vagy társadalmi értelemben azonban már nem ilyen világos. Mi magyarázza a nő „más” státusát, mi tartja ezt fenn a történelemben? Az 1969-es 'Redstockings Manifesto' (Vörösharinya Kialtvány) úgy fogalmazott, hogy „a nők elnyomott osztályt alkotnak” és úgy találta, hogy a férfiak és nők viszonya osztályviszony, a „szexuális politika” pedig az osztályelnyomás politikája. A nőket társadalmi osztálynak tekintő nézet legtermékenyebb képviselői a marxista feministák. Margaret Benston és Sheila Rowbotham⁶ például a társadalomelemzést kiterjesztették a nőkre, azok másodlagos társadalmi státusát gazdasági okokra vezették vissza, amennyiben a nőknek szinte minden társadalomban sajátos és viszonya mind a termeléshez, mind a javakhoz. A másodlagos státus személyes és pszichológiai következményei a munkához való sajátos viszonyból eredeztethetők. Azonban, amint azt Benston és Rowbotham maguk is nyilvánvalóvá teszik, egy dolog az osztályelemzés eszközeit a nőkre alkalmazni, s megint más azt kijelenteni, hogy a nők osztályt alkotnak. A nők társadalmi osztályok tagjai, s ahogyan erre a nők történelme és a feminizmus története is rámutatnak, a feminizmus első hullámát például az osztálykülönbségek bontották meg és aprózták fel a nem-szocialista országokban, a szocialista irányzat pedig kimondottan az osztályharcnak rendelte alá a feminista kérdéseket.⁷

Másrészt viszont, habár a nők magukénak vallják a saját osztályukhoz tartozó férfiak érdekeit és ideológiáját, a nők csoportként nem illeszkednek a férfiak osztályrendszerének határvonalaihoz. Noha jómagam nem értek egyet azzal a nézettel, hogy a nők minden társadalmi osztályban, minden kultúrában és mindenkor másodlagos státust foglalnak el, elegendő bizonyíték támasztja alá azt, hogy általában, sőt talán egyetemlegesen is, ez a helyzet. A civilizáció hajnalától, vagyis a prehisztorikus társadalmaktól elkülönülő tulajdonképpen történelem kezdeteitől a társadalmi rend patriarchális volt. Azt jelentené ez, hogy a nők kasztot, örökletes alsóbbrendű rendet alkotnak? Ez a nézet is használható bizonyos esetekben, mint ahogy a főleg az amerikai feketék sorsához kötődő, az előbbivel rokonítható felfogás is, amely a nőket kisebbségnek tekinti.⁸ A „mátság”, amelyet mindkét felfogás tükröz, központi fogalomként jelenik meg, amikor a nőket elnyomott társadalmi csoportként kezeljük a történelemben. E fogalmak segítenek a nőiség [*femininity*] kialakulását úgy értelmezni, mint a nőknek tulajdonított alsóbbrendűség interiorizálását, ami ugyanakkor azok manipulálására szolgál, akik rendelkeznek mindazon hatalommal, amellyel a nők nem. Azonban a nőkre alkalmazott meghatározásként sem a kaszt, sem a kisebbség fogalma nem bizonyul gyümölcsöző kiindulópontnak. Miért lenne ez a többség kisebbség? S miért van az, hogy e sajátos kaszt tagjai, az összes többitől eltérően, nem ugyanazt a helyet foglalják el a társadalomban? Nyilvánvalóan a nők kisebbségi pszichológiáját, csakúgy mint kaszthelyzetüket és félig osztályjellegű elnyomásukat is, minden nő egyetemleges megkülönböztető jegyére, vagyis

nemükre kell visszavezetnünk. A nők társadalmi kategóriákban történő leírására irányuló kísérlet elbukik, ha ködösíti ezt az alapvető tényt, bár ezáltal megfelelőbb fogalmak válnak hozzáférhetővé. Gerda Lerner, amikor az ilyen kísérletekkel való felhagyást szorgalmazta, így fogalmazott: „Minden analógia – osztály, kisebbség, kaszt – körülbelül írja le a nők helyzetét, de nem határozza meg azt megfelelően. A nők maguk alkotnak egy kategóriát: társadalmi helyzetük adekvát elemzése ezért új fogalmi eszközöket kíván.”⁹ Röviden tehát: a nőket nőként kell meghatározni. Nem egy osztály, kaszt vagy éppen többség társadalmi ellentéte vagyunk (hiszen mi vagyunk többségben), hanem egy nemé, a férfiaké. Egy biológiai nemhez tartozunk, ám a társadalmilag meghatározott nemre alapuló kategorizálásból nem „természetesen, magától értetődően” következik az anyaszerep és az alárendeltség, hanem csak mint társadalmilag létrehozott és elvárt szerep és viszony.

A Women's Studies kezdeti lelkesedésében meghatározó szerepet játszott ez a felfedezés, vagyis az, hogy amit természetesnek tekintettünk, az valójában *man-made*, társadalmilag kialakított, hogy mind a társadalmi rend, mind pedig ennek a rendnek természetesként és fizikailag determináltként történő leírása emberi konstrukció. Az ilyen ideológiai indoklás példái Éva történetéig is visszanyúlnak, de a társadalomtudományok is ugyanígy, a patriarchátust megerősítő mítoszokként funkcionáltak. Egy feminista pszichológus így érvel: „Tudományosan elfogadhatatlan azt hangsúlyozni, hogy a nők természetből fogva inkább alkalmasak a gyermekek nevelésére és szocializálására, amikor csupán elenyésző számú kutatás foglalkozik a férfi-gyermek illetve az apa-gyermek viszony hatásával a gyermek fejlődésében.”¹⁰ Egy antropológus[nő] azt találja, hogy elutasítással és gyanakvással kényszerül fogadni azokat a tudományosnak nevezett állításokat, miszerint a monogám család és a férfidominancia általánosan jellemző a főemlősökre. Valójában, ahogy rámutat, „ezek a vonások az emberen kívül a főemlősöknél nem általánosak, még az emberhez legközelebb álló számos fajnál sem.” Amikor pedig megjelenik a hímek dominanciája és a hímek közötti hierarchia, ezek a jelenségek a „sajátságos körülményekhez való alkalmazkodásnak tűnnek.”¹¹

A történészek nem állíthatták, hogy különleges tudással bírnának a nemek „természetes” szerepeiről és viszonyáról, tudták azonban, hogy milyen ez a rend, vagy milyennek kell lennie. A történelem egyszerűen igazolni látszott ezt. Az 1904-es Bryan's Dictionary of Painters and Engravers (Bryan Enciklopédia: Festők és Metszetkészítők) így ír Propertia Rossi reneszánsz művészeiről: „Bolognai hölgy, leginkább mint szobrász ismert, de rézmetszetteket is készített, s rajzolni Marc Antoniótól tanult. Állítólag széles körben ismert volt feltűnő szépsége, erénye, tehetsége, s viszonzatlan szerelme vitte sírba igen fiatalon 1530-ban. Utolsó munkája egy Józsefet és Putifárnét ábrázoló relief!”¹²

A címszót felkiáltójel zárja, mintegy pajkos megjegyzésként, mondván, a „hölgyet” (ami itt most nem osztálybéli helyzetet jelöl), ki szép volt, de boldogtalan a szerelemben, természetszerűleg csakis ez utóbbi foglalkoztatta. A történészek bizony mindig is tudták, miért nincsenek nők a nagy művészek között. Ezért nem is volt ez történelmi probléma, amíg Linda Nochlin feminista művészettörténész meg nem fogalmazta ezt kérdés formájában az-

zal, hogy a művészi tevékenység kibontakozásának a természeti adottságokon kívüli, intézményes feltételeit kutatta.¹³

Amikor a nők helyzetének kérdése nyíltan felvetődött és a történészek, mint például H. D. Kitto határozottan „társadalmuk”, esetében a görög, védelmére keltek, a dolgok természetes rendje ismét mentő érvként szolgált.¹⁴ Ha az athéni feleségek nem mozoghattak tetszésük szerint, nem voltak-e talán túl törékenyek ahhoz, hogy elviseljék az akkoriban az utazással járó nagy megterhelést? Ha nem játszottak szerepet a politikai életben – abban a tevékenységben, amely a görögök számára az emberi méltóság forrása volt – nem azért volt-e ez így, mert a kormányzás feladatkörébe „azok a kérdések tartoztak, amelyekben kizárólag csak a férfiak tudtak dönteni a tapasztalataik alapján, s amelyeket csak ők tudtak megoldani az erejük révén.” Ha a lányokat nem iskolázták, nem tanította-e őket anyjuk a polgárnő feladataira? („Amikor házimunkáról beszélünk – ismeri el Kitto –, az lealacsonyítónak hangzik, ám, ha „háztartástanról”, az már kimagaslóan tiszteltreméltónak, s láthatjuk, mennyire változatos és felelősségteljes volt is ez.”) Kitto legfőbb érveként a családot, s annak az athéni vallási és társadalmi életben betöltött jelentőségét használta fel. Érvelése azonban befejezetlen mondatnak tűnik számunkra ezen a ponton. Jogosan mutat rá Kitto, hogy az athéniak csapásnak tekintették a család kihalását vagy vagyonának eltékozlását. Számára azonban ez a tény érv, hiszen álláspontja szerint a nő „természetes” szerepe éppen az, hogy a családot szolgálja és felnevelje a törvényes örökösöket, akiken keresztül a vagyon és a rítusok majd tovább hagyományozódnak. Amennyiben a görög társadalom körülményei között e feladat teljesítése megkívánja a szabad mozgás korlátozását a házra és közvetlen környékére, ez igazolja a feleségek jogi korlátozottságát. Ami a nőket érintő rendelkezéseket illeti, amelyeket az athéni társadalom törvényileg megkövetelt és jogilag szabályzott, Kitto az ágyasokat meg sem említi, a hetérák pedig „kalandornők, akik Nemet mondtak az élet komoly dolgaira. Természetesen szórakoztatták a férfiakat – ‘Dehát, kedves barátom, az ember nem vesz feleségül egy ilyen nőt.’”

Kitto ezt a történelmi munkát 1951-ben írta.

Ha a nők életének és tapasztalatainak megfelelő reprezentációja szükséges annak megértéséhez, mivel gyarapították a görögök a társadalmi életet és tudatosságát, akkor a nemek rendjét, úgy, ahogyan azt az állam és a család intézményei megformálták, szintén nem egyszerűen érdemes történelmi vizsgálódás tárgyává tenni, hanem ez annak központi kérdése lesz. Úgy vélem, ez a másik fontos hozzájárulása a női történelemnek az általában vett történelmi kutatás elméletéhez és gyakorlatához. A nemet a társadalmi rend elemzésében ugyanolyan alapvető kategóriává tettük, mint az osztályt vagy a fajt. Továbbá, a nemek viszonyát, akárcsak a fajokét vagy osztályokét szintén inkább társadalmi mint természeti jelenségnek tekintjük, amely saját fejlődési utat jár be, s együtt változik a társadalom szerveződésének változásaival. Mivel a társadalmi, rendbe ágyazódnak s az formálja őket, a nemek a társadalmi rend kutatásának szerves részét kell, hogy képezzék. Új periodizáció-felfogásunk tükrözi a történelmi változás értékelését mind a nők, mind a férfiak szempontjából. A nemet mint társadalmi kategóriát úgy használjuk,

hogy ezzel a történelmi és a társadalmi rendben bekövetkező változásokról alkotott fogalmunk is kiszélesedik, s immár magába foglalja a nemek viszonyának változásait is.

A fogalmi fejlődés középpontjában álló gondolatot, a nemek társadalmi viszonyát újnak és központi helyet elfoglalónak találok mind a feminista vizsgálódásokban, mind pedig az ezek által serkentett tudományos munkákban. Carol Duncan művészettörténész azt a kérdést veti fel: milyen férfi-nő kapcsolatokat jelenít meg például a modern művészet? S azt találja, hogy a dominancia és a legyőzés, az áldozatszerep rákényszerítésének viszonyai pontosan akkor váltak sokkal határozottabbá, amikor a nők egyenjogúsága kezdett tért nyerni.¹⁵ Michelle Zimbalist Rosaldo, egy feminista antropológusok tanulmányait egybegyűjtő kötet társszerkesztője arról beszél, hogy szükséges olyan elméleti keretet kidolgozni, „amelyben a nemek társadalmi viszonyai tanulmányozhatók és megérthetők.”¹⁶ Valóban, a gyűjtemény majd minden tanulmánya az elemzett társadalmak – legyenek azok patriarchálisak, matri-fokálisak vagy mások – nemi rendjével foglalkozik. A művészettörténetben, antropológiában, szociológiában és a történelemben a nők státusának vizsgálata szükségszerűen arra irányul, hogy a nem fogalmának társadalmi és viszonylagos jellegét hangsúlyozza. A nők tevékenysége, hatalma és kulturális értékelése egyszerűen nem mérhető fel másképp, csupán az összehasonlítás eszközével: a férfiak tevékenységével, hatalmával, kulturális értékelésével való összevetés és szembeállítás eszközével, valamint azokhoz az intézményekhez és társadalmi fejlődési trendekhez való viszonyában, amelyek a nemi rendet alkotják. E gondolatsor zárásaként hadd idézzem Natalie Zemon Davis köszöntőjét a Nők Történelmének Második Berkshire Konferenciájáról, 1975-ből: „Úgy tűnik számomra, hogy egyaránt vizsgálnunk kell a nők és a férfiak történelmét, hogy nem indokolt csak az alávett nemet tanulmányoznunk, mint ahogyan az osztályviszonyok kutatója sem kizárólag a parasztságnak szenteli figyelmét. Az a célunk, hogy megértsük a nemek, a társadalmilag meghatározott nemi csoportok jelentőségét a történelmi múltban. Az a célunk, hogy felfedezzük a nemi szerepek és a szexuális szimbolizmus skáláját különböző társadalmakban és korszakokban, hogy megtudjuk, milyen jelentést hordoztak és hogyan működtek közre a társadalmi rend fenntartásában vagy éppen megváltoztatásának elősegítésében.”¹⁷

A társadalmi változások elméletei

Ha a nemek viszonya ugyanolyan fontos az emberi történelem megértésében, mint az osztályok társadalmi viszonyai, akkor ki kell dolgoznunk a társadalmi és nemi viszonyok változásainak összefüggéseit.¹⁸ E feladat végrehajtásához a férfiak és nők szerepének jelentős változásait a termelési módok változásának tükrében kell meg vizsgálnunk. Ezzel azonban nem egy egyszerű szocioökonómiai séma alkalmazását ajánlom. A nemek viszonyait is magában foglaló, a társadalmi változásokat magyarázó elméletnek figyelembe kell vennie azt, hogy miként befolyásolják és alakítják a termelés általános változásai a családon belül folyó termelést és ezen keresztül a férfiak és nők szerepét. Ugyancsak figyelembe kell vennie a másik irányba ható folyamatot

is: a családi élet és a nemek viszonyának hatását a pszichikai és társadalmi formákra.

A nemek társadalmi viszonyának vizsgálata újkeletű, még ha visszakövethető is olyan korai kutatókig, mint Bachhofen, Morgan, vagy Engels. Engels különösen határozottan fogalmazta meg a nők társadalmi jellemzőit a férfiakéval összevetve, habár csak egy – noha nagy jelentőségű – őt érdeklő változás következett be e viszonyban, nevezetesen a közösségi társadalomról civilizációra való áttérés, majd a patriarchátus elvetése a szocializmus eljöttével. A nők elnyomásáról adott elemzése, a magántulajdon és az osztályegyenlőtlenség okként való megjelölése ma is alapvető a feminista kutatás számára.

Engels szinte egyáltalán nem volt hatással a történettudományra, kivéve olyan szocialista elméleti kutatókat, mint August Bebel, illetve olyan nőkkel foglalkozó történészeket, mint Emily Putnam és Simone de Beauvoir. A patriarchátus társadalmi okait és változatos megjelenési formáinak előidézőit vizsgáló kortárs kutatás azonban megerősíteni látszik Engels állításait a nemek viszonyáról. Ebből az újonnan feltárt anyagból már levonhatók bizonyos tanulságok, amelyek egyben új utakat is nyitnak a történelmi és antropológiai kutatás számára. Az egyik ilyen tanulság az, hogy „a nők társadalmi helyzete nem volt mindig, mindenütt és minden tekintetben alárendelve a férfiakénak,”¹⁹ ahogyan azt egy antropológus kijelentette. Azért őt idézem, mert a történelmi érv számottevően gyengébb a patriarchális nemrenden kívül bármely esetre. Az említett Rosaldo és Laphere gyűjteményben reprezentált antropológiai kutatásokból kibontakozó legfontosabb okozati tényező az, hogy vajon elválik-e az otthon és a közélet szférája [*domestic and public sphere*], s ha igen, milyen mértékben. Habár kultúránként változik az „otthon” és a „közélet” jelentése és a demarkációs vonalak is eltérőek, konzisztens jelenség figyelhető meg, ha a társadalmakat egy olyan skálán helyezük el, amelynek egyik végpontján a magán- és a közügyek jobbra egybeolvadnak, míg a másik végpontban ezek élesen, határozottan elkülönülnek.

Ahol a magánszféra tevékenységei egybeesnek a közéletiekkel és társadalmiakkal, a nők helyzete a férfiakéhoz hasonló, sőt, néha felsőbbrendű is annál. Ez a jelenség összhangban van Engels nézeteivel, mert ezekben az esetekben az életfenntartás és a termelés is közösségi feladat, így a háztartás egyszerre áll a családi és a közösségi élet központjában is. Ezért a nemi egyenlőtlenségek a legkisebb mértékben nyilvánulnak meg e társadalmakban, ahol az árucserére történő termelés csekély s ahol a magántulajdon és az osztályegyenlőtlenségek nem fejlettek. A nők szerepei ugyanolyan változatosak, mint a férfiakéi, habár megfigyelhetők különbségek is. A hatalom megoszlik a nők és férfiak között, nem a férfiak hierarchiája gyakorolja azt; a nőket a kultúra igen nagyra értékeli; a férfiak és nők egyenlő szexuális jogokat élveznek.

A munka nemek szerinti megoszlásáról a skálának e végpontján található társadalmakban legfeljebb annyit mondhatunk, hogy kimutathatók az anya-gyermek vagy nők-gyerekek csoportokra illetve a férfiak vadászó-háborúzó tevékenységére utaló tendenciák. Ez a „természetes” munkamegosztás, amennyiben annak lehet nevezni, még nem társadalmilag meghatározott,

vagyis a férfiak a nőkhöz hasonlóan gondoskodnak a gyerekekről, különböző háztartási munkákat végeznek, míg a nők a férfiakhoz hasonlóan vadásznak. A munka társadalmi szervezete s a belőle fakadó rituálék és értékek nem választják el a nemeket és nem rendelik az egyiket a másik hatalma alá. Pontosan ez történik, ezzel szemben a skála másik végpontján, ahol az otthoni és a közéleti tevékenység élesen elválik egymástól. A nők a skála minden pontján aktív termelők maradnak (és azoknak is kell maradniuk, amíg csak a nagy vagyonok és az osztályegyenlőtlenség létezik), de folyamatosan veszítik el döntési jogukat a vagyon, a termékek és saját maguk felett, pontosan azzal párhuzamosan, ahogyan a felesleg növekszik, a magántulajdon fejlődik és a közösségi háztartás helyét a magángazdasági egység foglalja el, az egy férfi által reprezentált (nagy nukleáris) család. A család maga, amely a nő tevékenységének színtere, következésképpen a nagyobb – az állam által irányított – társadalmi vagy közéleti rend alá rendelődik, amely rendszerint a férfiak működési területe. Ez a történelmi vagy civilizált társadalmakban megfigyelhető általános folyamat.²⁰

Ahogy a skálán ebbe az irányba haladunk, nyilvánvalóvá válik, hogy a nemi egyenlőtlenség a vagyon feletti rendelkezéshez kötődik. Érdekes megfigyelni ebben a tekintetben, hogy számos társadalomban az osztályegyenlőtlenségek szexuális terminusokban fejeződnek ki. A vagyonnal, például állatokkal rendelkező nők jegyajándékként használhatják azt fel, hogy őket szolgáló „feleségeket” vegyenek.²¹ Ez a példa, amelyben a nem és az osztály látszólag összekeveredik, valójában azt jelzi, mennyire különböznek a nemi- és osztályviszonyok. Habár a vagyon osztályegyenlőtlenséget eredményez e nők között, mégis, a „feleségek”, a nők mint csoport alkotnak egy vagyontalan szolgálórendet, amely a házimunkához kötődik (a növénytermesztést is beleértve).

Hogyan alakul ki a nők kötöttsége a házimunkához és milyen formákat ölt? Ez a probléma a feminista antropológa egyik központi kérdése. Ez a kutatás alapvetően elveti a hagyományos, biológiai „okokat” a nő-mint-a-háztartási-feladatokat-ellátó meghatározására. A gyermeknevelés magánüggé válása, a házimunka és annak nemi tipizálása társadalmi, nem pedig természeti kérdés. Ezért úgy látom, hogy a probléma vizsgálatakor továbbra is a vagyonhoz való viszony alakulását kell szem előtt tartanunk, mint a nemek szerinti munkamegosztás és a nemi rend alapvető meghatározóját. Minél inkább elkülönül egymástól a magán és a közéleti szféra, annál jobban megkülönböztethető kétfajta munka, s ezáltal kétfajta vagyon. Létezik egyrészt a létfenntartásra, másrészt a többlettermelésre irányuló munka. Ahogyan Marx rámutatott, bárhogy is szerveződjék egy társadalom termelési rendszere, az önmagát, vagyis anyagi tárgyait, eszközeit, tagjait, és a tagok közötti társadalmi viszonyt reprodukáló megszakítatlan folyamatként működik. Így, megszakítatlan folyamatként értelmezve (hiszen Marx ezt értette reprodukción) a társadalom termelő tevékenysége magában foglalja a gyerekek születését és szocializációját is, hiszen az új tagoknak meg kell találniuk helyüket a társadalmi rendben.²² Meglátásom szerint a nemek viszonyát az alakítja, hogy miként szerveződik a népszaporulat fenntartása és a szocializáció a létfenntartáshoz és/vagy a cseréhez szükséges javakat előállító munka szervező-

déséhez képest. Összefoglalva tehát a patriarchátus értelmezésében az általános társadalmi rend azt jelenti, hogy a nők a férfiak tulajdonát képezik a társadalmi rend új tagjainak világra hozása és felnevelése tekintetében; hogy e reprodukció viszonyait a rokonság és a család szervezete alakítja ki; valamint hogy a munka más formái, például az azonnal és közvetlenül felhasználandó javak és szolgáltatások előállítására illetve nyújtására általában, bár nem mindig, szorosan kapcsolódik a reprodukciós és szocializációs funkciókhoz.²³

Ebben a felfogásban a nemi egyenlőtlenségeket, akárcsak az osztályok közöttieket, a vagyoni viszonyokra és a munka formáira vezettük vissza, ám a kettő között bizonyos nyilvánvaló különbségek is megfigyelhetők. A közéleti szférában, amelyen itt a társadalom általános gazdasága és munkacereje szervezettségéből adódó társadalmi rendet értem, az osztályegyenlőségek a feltűnőek. A nemek viszonya szempontjából nem jelentős az embereket tulajdonosi és dolgozói csoportokra osztó vagyon feletti rendelkezési jog avagy annak hiánya. Ami valóban jelentős, az az, hogy a bármely osztályba tartozó nők a saját osztályukba tartozó férfiakéval megegyező viszonyban vannak-e a munkával vagy a tulajdonnal.

A háztartásban vagy a családban azonban, ahol a magántulajdonnal jellemezhető történelmi társadalmakban minden vagyon tulajdonjoga nyugszik, feltűnőek és az osztályok választóvonalain is keresztülvágnak a nemi egyenlőtlenségek. A magánszféra szempontjából az a jelentős, hogy a család nőtagjai, akárcsak a feudális Európa jobbagyvai, egyszerre számíthatnak a tulajdon részének és birtokosának. A korai római jog egy régi leírását idézz: „a férjéhez szent házassággal kötött asszony ... részese lett a férj minden vagyonának és szent rítusainak. Ez a törvény kötelezte mind a férjzett asszonyokat, kiknek nem volt más lehetőségük, hogy teljes mértékben férjük természetéhez igazodjanak, mind pedig a férjeket, hogy feleségüket szükséges és elidegeníthetetlen vagyonként kezeljék. Ebből következően, amennyiben a feleség erényes és férjének minden dologban engedelmes volt, ugyanúgy úrnője volt a háznak, mint férje annak ura, és férje halála után ugyanúgy örököse volt férje vagyonának, mintha leánya lett volna... Ám, ha bármit is rosszul tett, a megbántott fél volt bírāja s döntött büntetésének mértékéről...”²⁴

Az osztályra és a tulajdonra való tekintet nélkül (bár ezek érdekesen befolyásolják a helyzetet) a nők általában férjük tulajdonaként funkcionáltak társadalmuk termelőmunkájának népességfenntartó és szocializációs tevékenységei terén. A család termelési módjának keretei között a nők alkotják tehát a termelőeszközök egy részét.

Röviden tehát a patriarchátus otthon van az otthonokban. A család a legmegfelelőbb színtér a számára, az általa felvett történelmi formák, akárcsak kezdetei, a társadalom termelési módjában gyökereznek. A nemi rend a tulajdon és a munka általános szervezetével együtt változik, hiszen ez mind a családot, mind a közéleti szférát formálja és meghatározza, hogy e két szféra mennyire közeledik vagy távolodik egymástól.

A magán és a közélet rendjének viszonyai magyarázatot adnak az új történelmi periodizációs értelmezésünk által felvetett számos váratlan ellentétre. A család és a társadalom közötti választóvonalak elfedése eltüntet szá-

mos nemi egyenlőtlenséget, például a kettős elvárások rendszerét, azaz a két nem számára eltérő erkölcsi normák betartását a feudális úrnők számára éppúgy, mint a feljett kapitalizmus asszonyai esetében. Az állam felemelkedése előtt a feudális úrnő státusa magas volt, hiszen a családi rend maga jelentette osztálya közéleti hierarchiáját is egyben, s a hatalom, amelyet ez a családi politikai hatalom adott, magában foglalta az egyházat is, ahol az arisztokrata hölgyeknek szintén megvolt a saját szférájuk. Manapság ismét tanúi lehetünk annak, hogy a magán- és a közéleti szféra közeledik egymáshoz, hiszen a magánháztartás funkciói – a gyermeknevelés, az élelem és a ruházat előállítása, az ápolás és a többi – társadalmilag szerveződnek. A nők ismét együtt dolgozhatnak, találkozhatnak egymással az otthon falain kívül, a nemi munkamegosztás pedig, ámbár távolról sem tűnt el teljesen, egyre inkább irracionálisnak tűnik.

Ahol azonban a magán- és közéleti szférák távolra kerültek egymástól, a nemi egyenlőtlenségek határozottá váltak, akárcsak a női tisztaság és a prostitúció egyszerre jelentkező követelése. Ez történt Athénban a klasszikus korban, ahol a magánháztartások gazdaságai jelentették a termelés alapvető formáját, míg a polisz társadalmi és közéleti rendjét számos ilyen, neki alárendelt és általa irányított háztartás alkotta. A polgárok feleségeit a háztartás rendjéhez kötötték: a törvényes örökösök szüléséhez, a felhasználandó javak és szolgáltatások belső, rabszolgák általi előállításának felügyeletéhez. Bár a közélet rendjéhez nélkülözhetetlenek voltak, a feleségek nem tartoztak bele vagy vettek benne részt közvetlenül, azok a szabad nők pedig, akik kívül estek a háztartási munka rendjén és annak tulajdoni viszonyain, kívül estek a közélet rendjén is. A modern Európa középosztálybeli asszonyainak helyzete nagyjából ugyanilyen volt, habár itt a kapitalista áruterelés kivonult az otthonokból és társadalmi szervezettséget öltött. A következő lépésben a kapitalista termelés a munkáscsaládokat is a társadalmi termelés kiegészítőjévé formálta, miután kezdetben majdnem katasztrofális támadást intézett ellenük. A modern társadalomban a család a munkásság utánpótlásának forrásává és tanításának helyszínévé vált. Épp ez az oka annak, hogy a nőknek rosszul fizetett, kiegészítő munkaerőként kell funkcionálniuk, akiknek a munkabért ki kell egészíteniük egy férfihoz kötődő, a család szervezetén belül avagy éppen kívül eső szexuális kapcsolat révén. És ez kompenzálja a munkást is, akit elidegenítettek a létfenntartásainak eszközeitől, ám aki felesége képében mégis magántulajdonhoz juthat.

Ez tehát a család intézményesen meghatározott szerepe a kapitalista társadalomban. A nők köz- és magánéleti tevékenységeit, tapasztalatait, akár a tulajdonosi vagy a dolgozó osztályba tartozzanak, akár kívül vagy belül éljenek a családi kereteken, a kapitalizmus társadalmi viszonyai alakítják.

Nyilvánvalóan politikai oka van a nemek társadalmi viszonyai vizsgálatának. Ha megértjük azokat az érdekeket, túl egyes férfiak személyes érdekein, amelyek hasznot húznak az egyenlőtlenségre épülő nemi viszonyokból, az már magában is felszabadító hatású. Elválasztja az ősi igazságtalanságot a társadalmi erők vak működésétől és a választás birodalmába helyezi. Ezért vizsgáljuk a társadalom termelőerőit ahhoz, hogy megértsük a háztartáson

belüli rend alakját és szerkezetét, hiszen a nők elsősorban ehhez kapcsolódnak.

A nők történelme ugyanakkor feltárja a történelem másik felét is, amikor a nőket és a családot termelő és társadalmi erőnek tekinti. A nemek társadalmi viszonya kutatása terén a legújabb és legizgalmasabb feladat még mindig előttünk áll: az, hogy felmérjük, miként változunk mindannyian, férfiak és nők, kezdeti emberi állapotunkból társadalmi lényekké pontosan a nőkkel társított háztartási rend hatása alatt. Ennek jellege és viszonyainak szerkezete rendezi tudatunkat, és e tudaton keresztül látjuk és konstruáljuk meg világotunkat.²⁶ Az a cél, hogy megértsük a nők, a család és a nemek viszonyának történelmi hatását, kevésbé nyilvánvalóan politikai, de egy talán sokkal szigorúbban vett feminista célt szolgál. Mert ha be tudjuk bizonyítani, hogy a civilizáció történelmi koncepciója magában foglalja a család pszichológiai funkcióit is, akkor e tétel ismeretében azt is kijelenthetjük, hogy bármely társadalom igaz érdekekből történő átformálása együtt jár a család átformálásával is – számos típusú kollektív és nukleáris család létrejöttével, amelyek nem tulajdonviszonyok alapján működnek, hanem szabad akaratukból társává váló emberek személyes viszonyaiként.

Fordította: Molnár Edit Katalin

Jegyzetek

Kelly-Gadol összegyűjtött tanulmányai poszthumusz jelentek meg, *Women, History and Theory: The Essays of Joan Kelly-Gadol* címmel (Chicago: University of Chicago Press, 1984). – A szerk.

1. Jelen tanulmány központi témája egy rendszeres beszélgetés-sorozatból formálódott ki, amelyből igen sokat tanultam. A résztvevők Marilyn Arthur, Blanche Cook, Pamelá Farley, Mary Feldblum, Alice Kessler-Harris, Amy Swerdlow és Carole Turbin voltak. A gondolatok nagy részét Gerda Lernerrel, Renate Briedenthal, Dick Vann-nal, és Marilyn Arthurral folytatott beszélgetések csiszolták; velük számos vitán vettem részt a női történelem és annak elméleti hatásai kérdéseiről. Diákjaim a City College-ben a marxizmus/feminizmus terén feltett, valamint a nőktől, boszorkányságtól való félelemet és a családért való aggodást tükröző kérdéseikkel gazdagították ismereteimet az itt vizsgált témákról. Martin Fischernek és Nancy Millernek örök hálával tartozom a tanulmány korábbi változatához főzött értékes megjegyzéseikért. Ezt a változatot a Barnard College Conference on the Scholar and the Feminist II: Toward New Criteria of Relevance konferencián olvastam fel, 1975 április 2-án.
2. Conference of New England Association of Women Historians, Yale University (1973 október): Marilyn Arthur, Renate Briedenthal, Joan Kelly-Gadol; Second Berkshire Conference on the History of Women, Radcliffe, (1974 október): vita: „A nők történelmének hatásai a hagyományos historiográfiára”, Renate Briedenthal, Joan Kelly-Gadol, Gerda Lerner, Richard Vann (a dolgozatok megtalálhatók a Schlessinger Library-ben); Sarah Lawrence Szimpózium: (1975 március): Marilyn

Arthur, Renate Bridenthal, Gerda Lerner, Joan Kelly-Gadol (a dolgozatok megjelentek a *Conceptual Frameworks in Women's History* című kiadványban [Bronxville, N.Y.: Sarah Lawrence Publications, 1976]). A témához kapcsolódó újabb kommentárokat lásd: Carl N. Denger: *Is There a History of Women?* (Oxford, Clarendon Press, 1975). Most, amikor megjelenésre készítém elő ezt a kéziratot, a jelenlegi gazdasági válsághelyzet ismét veszélyezteti a feminista kutatások eredményeit, mert a frissen végzett női oktatókat távozni kényszeríti tanári állásaikból, s ezzel megnehezíti a kutatáshoz és az elmülethez nélkülözhetetlen szakmai kapcsolatokat, mint például a fentebb említett konferenciák megtartását.

3. *The Civilization of the Renaissance Italy* (London: Phaidon Press, 1950), p. 241. Ruth Kelso: *Doctrine for the Lady of the Renaissance*-ától eltekintve (Urbana: University of Illinois Press. 1956.) a kortárs feminista történészek kivételével ezt a nézetet osztja minden általam ismert munka a reneszánsz nőkről. Még Simone de Beauvoir és persze Mary Beard is úgy tekintenek a reneszánszra, mint a nők lehetőségeit kiszélesítő korszakra, habár Burckhardt maga rámutatott, hogy a nők, akikről írt, „nem törődtek a közzel; a szerepük az volt, hogy kiváló férfiakat befolyásoljanak, s hogy mérsékeljék a férfiúi erőt és indulatot.”
4. Lásd a nemrégiben megjelent vagy megjelenés előtt álló kortárs tanulmányok sorát a reneszánsz nőkről: Susan Bell: 'Christine de Pizan', in: *Feminist Studies* (Winter 1975/76); Joan Kelly-Gadol: 'Notes on Women in the Renaissance and Renaissance Historiography', in: *Conceptual Frameworks in Women's History* (2. jegyzet); Margaret Leah King: 'The Religious Retreat of Isotta Nogarola, 1418-66', in: *Signs* 3:4 (1978); Kathleen Casey tanulmánya a reneszánsz kori nőkről a *Liberating Women's History*-ban, szerk. Berenice Carroll (Urbana: University of Illinois Press, 1976); Joan Kelly-Gadol: 'Did Women Have a Renaissance?' in: *Becoming Visible*, szerk. R. Bridenthal és C. Koonz (Boston: Houghton Mifflin Co, 1976).
5. Vann (2. jegyzet)
6. 'Redstockings Manifesto', in: *Sisterhood Is Powerful*, szerk. Robin Morgan (New York: Random House, 1970), pp. 533-36. Margaret Benston: *The Political Economy of Women's Liberation* (New York: Monthly Review reprint, 1970). Sheila Rowbotham: *Women's Consciousness, Man's World* (Middlesex: Pelican Books, 1973), a kor irodalmának bibliográfiájával. A marxista elemzést a nők elnyomására alkalmazó számos fontos tanulmány jelent meg a *Radical America* és a *New Left Review* hasábjain.
7. Eleanor Flexner: *Century of Struggle* (New York: Atheneum, 1970); Sheila Rowbotham: *Women, Resistance and Revolution* (New York: Random House, 1974); vita a Second Berkshire Conference on the History of Women keretében, Radcliffe (2. jegyzet): „Clara Zetkin és Adelheid Popp: A nő feminista öntudatának fejlődése a szocialista némozgalomban – Németország és Ausztria 1890–1914”, Karen Honeycutt, Ingurn LaFleur, Jean Quataert. Karen Honeycutt tanulmánya Clara Zetkinről a *Feminist Studies*-ban (Winter 1975/76).
8. Helen Mayer Hacker érdekes kutatást végzett ezzel kapcsolatban az ötvenes években: 'Women as a Minority Group', in: *Social Forces* 30 (1951 október–1952 május): 60–69, majd pedig: 'Women as a Minority Group: Twenty Years Later' (Pittsburgh: Know, Inc., 1972). Degler nemrégiben elővette ezeket a meghatározásokat és szintén azt találta, hogy el kell vetnie őket (lásd 2. jegyzet).
9. 'The Feminists: A Second Look', in: *Columbia Forum* 13 (Fall 1970): 24–30
10. Rochelle Paul Wortis: 'The Acceptance of the Concept of Maternal Role by Behavioral Scientists: Its Effects on Women', in: *American Journal of Orthopsychiatry* 41. (1971 október): 733-46
11. Kathleen Gough: 'The Origin of the Family', in: *Journal of Marriage and the Family* 33 (1971 november): 760-71

12. Bryan's Dictionary of Painters and Engravers (London: Geo. Bell, 1904), 4:285
13. 'Why Have There Been No Great Women Artists?', in: Art News 69, no.9 (1971 január): 2–39, 67–71.
14. H. D. Kitto: The Greeks (Baltimore: Penguin Books, 1962), pp. 219-36.
15. Megjelenés előtt álló dolgozat: 'The Ethics of Power', in: Joan Semmel, szerk. The New Eros (New York: Hacker Art Books, 1975). Lásd még: Carol Duncan: 'Virility and Domination in Early 20th Century Vanguard Painting', in: Artforum 12 (1973 december): 30-39.
16. Michelle Zimbalist Rosaldo és Louise Lamphere, szerk.: Women, 'Culture and Society (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1974), p.17.
17. 'Women's History in Transition: The European Case' in: Feminist Studies 3:3-4 (1976): 83-103.
18. Lásd a Conceptual Frameworks in Women's History vitaelőadásait (2. jegyzet)
19. Karen Sacks: 'Engels Revisited', in Rosaldo és Lamphere, p. 207. Lásd még Eleanor Leacock bevezetőjét Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete c. művéhez (New York: International Publishers, 1972), valamint Leacock előadását, amely a Columbia University Seminar on Women in Society keretében hangzott el 1975 áprilisában.
20. Erről szívesen látnánk több specifikus tanulmányt, olyat, mint például a 19. jegyzetben említett munka, amelyek részletesen nyomon követhetik a társadalmi változás folyamatát, amely elősegíti azt, hogy a férfiak a hatalmuk alá vonják az új többlettermelést lehetővé tévő termelőeszközöket, s az újkeletű gazdagsággal megismerik a tágabb társadalmi vagy közéleti rend és a család feletti uralmat is. A civilizált társadalmak történelmi vizsgálata hasznos példákkal szolgálhatna a társadalmi változás kiszélesedett folyamatáról, saját társadalmunk esetében is.
21. Például az ibo, mbuti és lovedu népeknél (lásd Rosaldo és Lamphere, pp. 149, 216).
22. A Woman's Estate (New York: Random House, 1973) c. könyvében Juliet Mitchell (egy korábbi tanulmányt továbbfejlesztve) a reprodukció/termelés [reproduction/production] kategóriáit ajánlja a nők történelme keretében. Ez nagyjából megfelel a magán/közéleti [domestic/public] felosztásnak, annyi eltéréssel, hogy ő a szexualitást és a szocializációt két további, társadalmilag meghatározott funkcióként kezeli, amelyek általában nem szükségszerűen kapcsolódnak a reprodukcióhoz, bár a kapitalizmus egymáshoz rendeli ezeket. Úgy gondolom, hogy a szexualitásra és a szocializációra figyelmet kell fordítanunk a nemi rend bármely vizsgálatakor: milyen kapcsolat áll fenn a szerelem, szex, házasság között az adott társadalomban, a férfiak és a nők számára, a heteroszexuálisok és a homoszexuálisok szempontjából, ki szocializálja a gyerekeket, kor és nem szerint, hogy megtalálhassák helyüket – nemi szerepüket is beleértve – a társadalmi rendben. Abban is hiszek, akárcsak Juliet Mitchell, hogy a feltárt anyag arra indít, hogy kidolgozzuk, milyen viszonyban állnak egymással egy társadalomban az uralkodó termelési mód és a reprodukció, szexualitás és a szocializáció formái. Bizonyos nehézségek jelentkeznek azonban, nem is e séma, hanem terminusainak használatakor, különösen amikor prekapitalista társadalmakat vizsgálunk. Sem a kulturális, sem a politikai tevékenységek nem rendelkeznek olyan pontosan meghatározható hellyel a termelés kategóriájában, mint amikor például a magán/közéleti vagy, egyszerűbben, a család és a társadalom alá soroljuk be őket. Más okom is van arra, hogy előnyben részesítsem a család/társadalom illetve a magán/közéleti felosztást, mégpedig az, hogy a termelés/reprodukció kettőssége ellentétbe állítja a biológiai reprodukciót a társadalmi termeléssel, s ezzel elhomályosítja a család lényegében termelő tevékenységét és a férj és feleség között fennálló vagyoni viszonyokat. E témáról lásd Rowbotham-recenziómat a Science and Society 39 évf. 4. számában (Winter 1975/76) és Lisa Vogel Juliet

- Mitchellről írt tanulmányát: 'The Earthy Family', in: *Radical America* 7 (Fall 1973): 9–50.
23. Ilyen irányban fejlesztette tovább elméletét Rowbotham: *Womans's Consciousness, Man's World*; továbbá Bridget O'Laughlin: 'Mediation of Contradiction: Why Mbum Women Do Not Eat Chicken', in: Rosaldo és Lamphere, pp. 301–20.
  24. Halikarnasszoszi Dionüsziosz: *The Roman Antiquities* ford. E. Carry (Cambridge, Mass.: Harvard University Press), 1:381-82. Milton kiterjesztette a férj és feleség közötti tulajdonviszonyt az Édenkertre is, ahol Ádámnak Éva feletti tulajdonjoga a magántuljdon első példája: „... Tiszta Nász! Titok-Szabály / embersarjadzás forrása, a köz- / tulajdon-Éden egyetlen magántulajdona” (Élveszett Paradicsom, IV. könyv, Jánosy István fordítása). Szükségtelen rámutatnunk, hogy amíg Éva Ádámot szolgálja, Ádám pedig az Urat, a viszonyuk nem éppen kölcsönös.
  25. Az itt megadott példákhoz lásd a kérdéses korszakokra vonatkozó tanulmányokat in: Bridenthal és Koonz, szerk: *Becoming Visible*.
  26. Ez Rowbotham egyik megállapítása a *Woman's Consciousness, Men's World* c. könyvében. Úgy gondolom, ennek el kell vezetnie a pszichohistória és a család tanulmányozásának kialakulásához, amit Philippe Aries: *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (New York: Alfred A. Knopf, 1965); Nancy Chodorow: 'Family Structure and Feminine Personality' in: Rosaldo és Lamphere, pp. 43-67; David Hunt: *Parents and Children in History* (New York: Harper & Row, 1972); a Frankfürti Iskola in: Max Horkheimer, szerk.: *Autorität und Familie* (Párizs: Alcan, 1936); Wilhelm Reich: *The Mass Psychology of Fascism* (New York: Farrar, Straus & Giroux, 1970); és Eli Zaretsky: 'Capitalism, the Family and Personal Life', in: *Socialist Revolution* nos.13, 14, 16 (1973). c. munkái példáznak. Lásd még Lawrence Stone kitűnő cikkét a történelmi kutatás e területéről a *New York Review of Books* 21. számában (1974 november 14): 25.